

Карымишаква А.Т.

ТҮРКОЛОГДОР КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Карымишаква А.Т.

ТЮРКОЛОГИ О СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЯХ РЕЧИ

A.T. Karymshakova

TURCOLOGISTS ABOUT AUXILIARY PARTS OF SPEECH

УДК: 811.512.143

Макалада бир тарыхый период ичинде кызматчы сөз түркүмдөрүнүн белгилүү түркологдор тарабынан айрым түрк тилдеринин грамматикаларында сыпатталып берилиши анализге алынат. Тактап айтканда, илимпоздордун кызматчы сөз түркүмдөрүн өз алдынча грамматикалык категория катары калыптандыруу процессиндеги жетишкендиктери менен айрым кемчиликтери талдоого алынат.

Негизги сөздөр: кызматчы сөз түркүмдөрү, түркологдордун көз караштары, түрк тилдеринин грамматикалары, жандоочтор, бөлүкчөлөр.

В данной статье анализируется описание служебных частей речи в грамматике некоторых тюркских языков известными тюркологами в течение одного исторического периода. А точнее, описываются достижения и некоторые ошибки ученых в формировании служебных частей речи, как самостоятельной грамматической категории.

Ключевые слова: служебные части речи, точки зрения тюркологов, грамматика тюркских языков, послелог, частицы.

This article analyses the descriptions of auxiliary parts of speech used in grammar of some Turkic languages by the well-known turcologists within one historical period. In particular, it describes the achievements and some mistakes of the scientists while forming auxiliary parts of speech, as an independent grammatical category.

Key words: auxiliary parts of speech, points of view of specialists in Turkic philology, grammar of Turkic languages, postpositions, particles.

Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн изилдениш абалынын Улуу Октябрь революциясынан кийинки мезгилин өткөн кылымдын 50-жылдарына чейинки жана андан кийинки мезгил деп бөлүп кароо максатка ылайыктуу. Октябрь революциясынан кийинки алгачкы мезгилдерде негизги көңүл илимге эмес, жалпы сабатсыздыкты жоюуга бурулгандыктан, грамматикадагы тактоону талап кылган бир топ теориялык, ошондой эле практикалык маселелер экинчи планга калып келген. Өзгөчө кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча илимий иликтөөлөрдү жүргүзүү өткөн кылымдын отузунчу жылдарынын акырына чейин ишке ашкан эмес. Кызматчы сөздөр бул мезгил аралыгында ар түрдүү планда жазылган грамматикалардын тиешелүү бөлүмдөрүндө кыскача жана айрым тактоолорду талап кылган маалыматтар менен берилип келген. Мындай мазмундагы эмгектерге ак. А.С.Самойлович менен ак. В.А.Гордлевскийдин түрк тили боюнча жазылган грамматикаларын да киргизүүгө болот (Самойлович, 1925, 33;

Гордлевский, 1928, 79-87). Маселен, А.С.Самойловичтин грамматикасында “частицы” (кырг.: бөлүкчөлөр) деген аталыштын астында жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөрдөн тышкары, жаңылыш түрдө кээ бир тактоочтор, сырдык сөздөр киргизилип, жардамчы атоочтор (108-б.) өз алдынча атооч сөз катары каралган. Ал эми ак. В.А.Гордлевский болсо огуз группасына кирген тилдерди иликтөөдө бөлүкчөлөргө көптөгөн жандоочторду киргизип жиберген, ошондой эле жардамчы атоочторду жандоочтордун тутумунда «жандооч-атоочтор» (послелог-имена) деген аталыш менен караган (Гордлевский, 1928, 79-87-б.).

Кызматчы сөздөрдүн ошол мезгилдерде жогоркудай ар түрдүү ирээтсиз сыпатталып берилиши, алардын али өзүнчө грамматикалык категория катары калыптана электигин билдирүү менен, мурдагы грамматикалардан бери орун алып келаткан проблема экенин айгинелеп турган.

Түрк тилдерин практикалык жактан үйрөнүү зарылчылыгы биздин мурдагы учу-кыйырсыз өлкө-бүздө, өзгөчө 1930-жылдардан тарта күчөй баштаганы тарыхтан маалым. Бул мезгилдерде котормонун зарылчылыгы арбып, мааниси өсөт. Ошондуктан бул периодго чейин илимий жактан маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө гана басым жасалып, алар кандайдыр бир деңгээлде иликтөөгө алынып келген болсо, котормонун өрчүп-өнүгүшүнө, айрым түрк тилдерин практикалык жактан үйрөнүү зарылчылыгынын жаралышына байланыштуу кызматчы сөздөрдү да илимий жактан атайын иликтөө мүмкүнчүлүгү пайда болуп, бул проблема колго алына баштаган. Ошондо Н.К.Дмитриев ушул маселеге байланыштуу түркологиядагы бир талаш маселенин башын ачат. Тактап айтканда, ал алгачкылардан болуп жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосундагы айырмачылыктарды тап так ажыратып берүү максатында көлөмдүү макала жарыялоо менен, бул проблема боюнча көп мезгилдер аралыгында жылдан жылга кайталанып келаткан ирээтсиз башаламандыктарды жоёт (Дмитриев, 1937, 129-145). Автор бул макалада негизги басымды жардамчы атоочторго койгону менен, жандоочтор тууралуу да бир катар туура илимий маалыматтарды берет. Ал жандоочторду орустун предлогдоруна дал келген, морфологиялык жактан бир гана формада болгон, чыгыш теги боюнча этиш, азыраак атооч сөздөрдөн пайда болгон сөздөрдүн тобу катары далилдүү сыпаттаган (Дмитриев, 1937, 132). Жандоочторго мындан

тышкары Н.К.Дмитриевдин кумук менен башкыр тилдери боюнча бир аз кийинчерээк чыккан грамматикаларында да ар тараптуу жана терең анализдер берилет (Дмитриев, 1940, 52-53; 88-90; Дмитриев, 1948, 49-50; 120-127). Маселен, автордун “Грамматика башкирского языка” аттуу эмгегинде жандоочтордун беш негизги өзгөчөлүгү саналып берилет: 1. Жандоочтор толук маанилүү семантикага ээ эмес, сөздөр арасындагы грамматикалык мамилелерди билдирүү үчүн колдонулат. 2. Контекстен тышкары колдонулбайт. 3. Басымга ээ эмес. 4. Өзүнүн стандарттуу тыбыштык составы бар. 5. Морфологиялык жактан өзгөрүлбөйт (Дмитриев, 1948, 50). Ал жардамчы атоочторду жандоочторго аралаштырып кароо – накта катачылык деп “Родной и русский языки в национальной школе” (–М, 1953, 64) аттуу эмгегинде билдирген. Н.К.Дмитриев эмгектеринде жандоочторду синтаксистик принциптин негизинде классификациялаган. Ал эми бөлүкчөлөр окумуштуунун пикиринде сөз менен мүчөнүн аралыгындагы тилдик элементтер катары эсептелген, ошондуктан аларды өз алдынчалыгы бар сөздөрдүн катарына кошууга болбойт, себеби алар материалдык мааниге да, бирдиктүү тыбыштык составга да эмес деп эсептеген (Дмитриев, 1948, 129-130). Бөлүкчөлөрдүн табиятын ошол мезгилдерде ушундай түшүнүү аларды өз алдынча сөз түркүмү катары таанууга негиз бере алган эмес. Себеби кандай гана сөз түркүмү болбосун, алар ар түркүн мүчөлөрдүн эмес, сөздөрдүн лексика-грамматикалык тобу экенин кызматчы сөз түркүмдөрү менен алектенип келаткан атактуу түркологдор белгилешет. Тилекке каршы, жогорудагыдай болуп, мурдагы эмгектердин басымдуу бөлүгүндө бөлүкчөлөр катары бир катар мүчөлөр сыпатталып берилген. Ошондуктан бөлүкчөлөр маселесине келгенде бир топ Н.К.Дмитриев сыяктуу иликтөөчүлөр, анын ичинде Л.А.Покровская да бөлүкчөлөрдү сөз деп эсептебестен, сөз менен аффикстердин ортосундагы элементтер катары карайт. Бирок Л.А.Покровская булардын тутумуна өз алдынча колдонулган сөздөрдү да киргизип жиберүү менен, алардын баарын жалпы жонунан сөз түркүмү деп атайт (Покровская, 1964, 283). Тил илиминдеги ушундай чар-жайыттуулуктар аффикстер менен кызматчы сөздөрдүн ортосундагы айырмачылыктарды дааналап ажыратып, чектеп чыгууну жана бирдиктүү принципти иштеп чыгууну талап кылган. Түркологиядагы мындай аныкталып такталбаган абал бир гана бөлүкчөлөргө гана эмес, жалпы эле кызматчы сөздөргө тиешелүү болгон. Ошондуктан алардын категориалдык мүнөздөмөсүн теориялык жактан ар тараптуу иликтөөнүн негизинде унификациялоо талап кылынган. Мындай иштердин аткарылышына бирок дагы кыйлалаган убакыттар талап кылынган. Ошентип, алгачкылардан болуп түркологияда кызматчы сөздөрдү системалуу баяндап жазуу жана классификациялоо иштери якут окумуштуусу Л.Н.Харитоновдун калемине туура келген (Харитонов, 1943, 72-81; Харитонов, 1947, 272-278). Анын эмгектеринде сөз түркүмдөрү үч

топко бөлүнгөн: атооч сөз түркүмдөр тобу, этиш жана өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобу деп. Өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобу азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдү туюндуруп, маанисине жана функциясына карата “бөлүкчөлөр” деген аталыш менен берилген. Бул топ өз ичине модалдык сөздөрдү, жандоочторду, бөлүкчөлөрдү, айрым тактоочторду, чакчыл этиштерди камтыган. Семантикалык жактан алар төрт топко бөлүнгөн. Анын аныктамасы боюнча “бөлүкчөлөр” тобуна биротоло толук лексикалык мааниге ээ болбогон, башка бир сөздүн же өзүнчө бир топко кирген сөздөрдүн маанисин толуктоо же алардын түрүн өзгөртүү максатында колдонулган сөздөр кирет деп эсептелген. Ошентип, бул топто тактоону талап кылган маселелер да арбын болгон. Маселен, жандоочтор “бөлүкчөлөр” деген аныктамага туура келет деп, он чакты жандоочту санап өткөн. Жандоочторду бөлүкчөлөргө кошуп койгон себебин “послелог” деген терминдин, анын пикири боюнча, так эместиги менен түшүндүргөн. Модалдык бөлүкчөлөр тобуна болсо ал модалдык сөздөрдү кошуп жиберген. Мындан тышкары Л.Н.Харитонов “бөлүкчөлөр” деген аталыш менен берген жандоочтордун жардамчы атоочтордон айырмасы алардын өз алдынча колдонулбастыгы жана өзгөрүлбөстүгү экендигин билдирген (Харитонов, 1943, 72-73-б.).

Жыйынтыктап айтканда, Л.Н.Харитоновдун аталган эмгектеринде бир катар кемчиликтер орун алса да, кызматчы сөздөрдү системалык түрдө берген алгачкы тажрыйба түрүндөгү илимий иштер экендиги эске алынып, илимпоздор тарабынан жогору бааланган.

Кызматчы сөздөр белгилүү түрколог А.Н.Кононовдун түрк жана өзбек тилдери боюнча эмгектеринде да кеңири жана ар тараптуу берилген (Кононов, 1948, 30-31; Кононов, 1951, 43; Кононов, 1956, 312-345). Ал “Грамматика узбекского языка” (Ташкент, 1948, 30-31) аттуу эмгегинде жандоочтор менен жардамчы атоочтор боюнча Н.К.Дмитриевдин жаңы көз карашын жетекчиликке алып, аларды тээ мурдагы эмгектердегидей бирге карабастан, өз-өзүнчө грамматикалык категория катары дифференциациялап берет. Ошондой эле жандооч менен жардамчы атоочтордун ар биринин өз алдынчалыгын туюндурган негизги өзгөчөлүктөрүн сыпаттап берүү менен, тиешелүү аныктамаларды да берген (Кононов, 1948, 54-б.). Автор бул эмгегинде Н.К.Дмитриев сыяктуу «жандооч» жана «жардамчы атооч» деген эки терминди колдонгон. Ал жандоочторду өзбек тилиндеги көптөгөн факты-материалдарды терең иликтөөнүн натыйжасында жөндөмөлөрдү башкаруу өзгөчөлүктөрүнө карата атооч, барыш, чыгыш жөндөмөлөр менен айкашып келүүчү жандоочтор деп, сүйлөм ичиндеги берген семантикасына карата комитативдик, мезгилдик, мейкиндиктик, финитивдик, компаративдик, максаттык, себептик, инструменталдык, модалдык ж.б. деп 12 топко ажыратып изилдеген (Кононов, 1948, 78-б.). Бул эмгекте окумуштуу айрым жандоочтордун этимологиясын ачып берүү менен бирге, аларды

чыныгы (нака), атоочтон жана этиштен пайда болгон жандоочтор деп да классификациялаган. Бирок А.Н.Кононов кийинки эмгектеринде (“Послелогии в современном узбекском языке”, 1951; “Грамматика современного турецкого литературного языка”, 1956) жардамчы атоочторду кайра жандоочторго кошуп кароону туура көрүп, аларды “жандооч-атоочтор” (“послелогии-имена”) деп атап, чыныгы жандоочтук мааниде келген сөздөрдү “жандооч-бөлүкчөлөр” (“послелогии-частицы”) деп атоону туура табат. Биздин жеке пикирибизче, окумуштуунун бул маселе боюнча минтип көз карашын өзгөртүп жиберishi жандоочтун да, жардамчы атоочтун да орусчага которгондо предлог менен берилип калышына байланыштуу болуу керек. Себеби мындай көз караш орус тилинин таасиринен улам түркологияда мурда да кезигип келген. Ошондой болсо да, бул эмгектерде жандооч менен жардамчы атоочтор сүйлөм ичинде грамматикалык мамиле-катыштарды билдирген кызматчылык милдет аткарган сөздөрдүн тобу катары терең жана кеңири сыпатталып берилгенин белгилеп коюу туура. Бирок окумуштуунун бөлүкчөлөр менен модалдык сөздөрдү бириктирип, “бөлүкчөлөр” деген бир термин менен атап, аларды ичинен гана бөлүп коюу жетиштүү деген ою (Кононов, 1956, 345) натуура экенин бул багыт боюнча илимдин акыркы жетишкендиктери далилдеп койду. Ошондуктан мезгилинде ак. В.В.Виноградов азыркы орус тилинин грамматикасында карама-каршылыктар, ар түрдүү пикир келишпестиктер башка илимдерге салыштырмалуу арбын деп тил илиминде ушул сыяктуу бир көз караштын калыптана албай келатканы жөнүндө билдирген (Виноградов, 1972,9).

Кызматчы сөздөр маселеси ошондой эле Н.П. Дыренкованын ойрот, шор, хакас тилдери боюнча жазылган грамматикаларында да чагылдырылган жана ал иликтөөлөр бир кыйла жакшы деңгээлде ишке ашкан. (Дыренкова, 1940, 113-115; 215-221; Дыренкова, 1941, 232-243; Дыренкова, 1948, 117-121). Ошондой болсо да, бул эмгектерде айрым тактоону талап кылган маселелер орун алган. Маселен, кызматчы сөздөрдүн ичинен жандоочторго кадимки эле куранды мүчөлөрдү (аффикстерди) киргизип, аларды “жандооч-аффикстер” деп атаган. Мындан сырткары жандоочторду ички өзгөчөлүктөрүнө карата “жандооч-тактоочтор” (“послелогии-наречия”), “салыштырма сөздөр-жандоочтор” (“сравнительные слова-послелогии”), “кызматчы сөздөр-жандоочтор” (“служебные слова-послелогии”) деп классификациялайт. Жалпы жонунан ошол мезгилдеги грамматиканын талабынан алып караганда, кызматчы сөздөрдүн ички өзгөчөлүктөрү жөнүндө грамматикаларда көптөгөн алгылыктуу маалыматтар камтылып, алар кыйла кеңири сыпатталып берилген.

Кызматчы сөз түркүмдөрү түрк тилдериндеги ар бир грамматиканын ичинде каралат. Биз казактын белгилүү окумуштуусу М.Б.Балакаевдин катышуусу менен аткарылган казак тилинин грамматикаларына назар салсак, ал грамматикалардын жазылган

мезгилдерине байланыштуу бул проблема боюнча түркологиядагы ийгиликтер менен катачылыктар орун алганын көрө алабыз (Караңыз: Балакаев. Казак тили грамматикасынын кейбір маселелери. –Алма-Ата, 1941, 32; Қазіргі қазақ тілі. Редакт.: М.Балакаев, А.Искаков.-Алма-Ата, 1954, 350-354; Сауранбаев Н.Т. Казахский язык. Для педучилищ. – Алма-Ата, 1953).

М.Балакаев өзүнүн алгачкы эмгектеринин биринде (Балакаев, 1941) бөлүкчөлөр (каз.: демеуліктер) деген түшүнүккө жандоочторду, жардамчы атоочторду, бөлүкчөлөрдү, сырдык сөздөрдү кийирген. Өзгөчө жандоочтор менен жардамчы атоочтор ирээтсиз “бөлүкчөлөр” деген аталыштын астында берилген: Маселен, көлөмдік демеулітер деген топко *іші, жаны, асты, үсті, аузы* сыяктуу жардамчы атоочтор киргизилген; мезгіл-мекендік деген топко *дейін, соң, сайын, кейін* сыяктуу жандоочтор киргизилген; себеп-мақсаттық аттуу топко *үшін, туралы* сыяктуу жандоочтор киргизилген (Ошондо, 18-б.). “Жардамчы атоочтордун тарыхынан” деген бөлүмдө (3-9-б.) жандоочтор менен жардамчы атоочтордун келип чыгышы жөнүндө маалымат берген. Ошондой эле бул топтогу сөздөрдүн басымдуу бөлүгү адамдын дене бөлүктөрүн билдирген сөздөр дейт да *қасы, ішінде, жақында* (кырг.: *кашы, ичинде, жагында*) деген жардамчы атоочтор менен бирге *арқалы, басқа, бұрын* (кырг.: *аркылуу, башка, мурун*) деген жандоочторду ушул жерде чогуу карайт. М.Балакаевдин кийинки эмгектеринде жандоочтор терең жана толугураак берилген (Балакаев, 1954, 350-354). Автор жандоочторго жалпы мүнөздөмөнү туура берген. Жандоочтордун жардамчы атоочтордон айырмачылыктарын так ачып берүү менен, жандоочтордун функциясы жөндөмө мүчөлөрүнө жакын экенин да туура белгилеген. М.Балакаев жандоочторду синтаксистик белгилери боюнча классификациялаган.

Көрүнүктүү түркологдордун бири Н.А.Баскаков грамматиканын бир катар маселелерин чечүүдө жаңычылдыгы жана тереңдиги менен айырмаланганы илимде белгилүү. Бирок ал өзүнүн таанымал эмгегинде жандоочтордун тутумунда жардамчы атоочторду кароону туура деп эсептеген (Баскаков, 1952, 543). Ал жардамчы атоочторду жандоочтордон жасалма түрдө бөлүп чыгарылган сөздөрдүн тобу катары эсептеген, ошондуктан жардамчы атоочторду сүйлөмдөгү мааниси жана функциясы боюнча кадимки эле жандоочтор деп билдирген (Ошондо, 475). Н.А.Баскаков жандоочторду сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы аныктоочтук жана эң негизгиси объектилик-предикативдик синтаксистик мамилелерди билдирген кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири деп эсептейт (Ошондо, 482). Ал жандоочтордун сүйлөмдөгү милдети жөндөмө мүчөлөрүнүн милдетиндей эле дейт, болгону алар сырткы формасы боюнча гана айырмаланат деген. Окумуштуу жандоочтордун маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн келип чыкканын эске алуу менен, аларды чыныгы

(нака) жандоочтор жана маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн обочолонуу аркылуу пайда болгон жандоочтор деп классификациялап, аларды да ичинен майда бөлүктөргө ажыраткан. Мааниси жактан жандоочторду Н.А.Баскаков ич ара тогуз топко бөлүп караган (Ошондо, 483-513-б.). Ал жандоочтор атооч сөздөр менен айкашып келүү аркылуу лексикалык биримдикти түзөрүн белгилеген. Ошондой эле реалдуу маанини алып жүргөн сөз препозициялык компонент болуп келген негизги сөз экенин, формалдык элементтерди алып жүргөн сөз постпозициялык компонент болуп келген жандооч экенин белгилейт (Ошондо, 485-б.). Жандоочтордун заттык мааниге өтүп кетүү жөндөмдүүлүгү да автордун эмгегинде эскерилет. Бирок жардамчы атоочтор аталган эмгекте “жандооч-атоочтор” (“послелого-имена”) деген ат менен каралган. Бул макаланын чегинде биз кызматчы сөз түркүмдөрүнүн айрым түрк тилдеринин грамматикаларында сыпатталып берилиши тууралуу маалымат бердик. Ал эми бул категориядагы сөздөрдүн атайын илимий иликтөөлөрдө (диссертацияларда) берилиш өзгөчөлүктөрү жөнүндө өзүнчө сөз болмокчу.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. Кн.: II, ч. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.
2. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка: Морфология и синтаксис. – М.: Центр. изд-во народов СССР, 1928.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
5. Дмитриев Н.К. Служебные имена в турецком языке. В кн.: Советское языкознание III. – Л., 1937, с. 129-145.
6. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
7. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. – Абакан: Изд-во Советская Хакасия, 1948.
8. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
9. Карымшакова А.Т. Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Журн.: Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2016, № 9, 189-193-б.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
11. Кононов А.Н. Послелого в современном узбекском литературном языке. – Ташкент, 1951.
12. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка: Фонетика и морфология. – М.: Наука, 1964.
13. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. – Якутск: Госиздат. Як. АССР, 1943.
14. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Ч. I. Фонетика и морфология. – Якутск, 1947.

Рецензент: д.филол.н., профессор Сыдыков Т.